

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 141.5(477)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-1-11>

Поцюрко Олег Юрійович,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарної підготовки,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0006-1615>

СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

Анотація. У статті з'ясовано значущість співвідношення свободи та відповідальності як філософсько-правових цінностей та категорій права. Розкрито еволюцію поглядів мислителів різних епох щодо співвідношення свободи та відповідальності на ключових етапах формування людства. Встановлено, що представники філософсько-правової думки протягом розвитку людського суспільства торкалися філософських, моральних, психологічних, правових та соціологічних аспектів проблеми співвідношення свободи та відповідальності. Стверджується, що античне право все ж продемонструвало обмежене, але конкретне та реальне усвідомлення свободи, тоді як сучасне право визначає свободу як універсальну цінність. Класична європейська філософія розкриває два розуміння свободи: свобода як пізнана необхідність, як підстава для можливостей людини; свобода як живе дихання (пульсації) саморозвитку людини в історії.

Трансцендентальний горизонт свободи схиляє нас до висновку, що свобода є своєрідною інтеграцією всіх її нерозвинених форм і модифікацій і одночасно умовою тієї цілісності, до якої прагне сучасна людина. Поява та практичне застосування юридичного закону є фундаментом того порядку, який існує у конкретній спільноті, оскільки ніхто не може безкарно змінювати закони за своєю волею.

Встановлено, що І. Кант уперше розділив людську свободу на: позитивну – свободу добра і негативну – свободу свавілля. Позитивна свобода робить можливою дію відповідно до власної системи цінностей та власних цілей. Негативна свобода є аморальною, небезпечною для людини та суспільства.

Розглянуто поняття «ступінь свободи», «міра свободи». Встановлено, що у юриспруденції «ступінь свободи» називається поколінням прав. Описано чотири покоління прав, які є ключовими для життєдіяльності будь-якої людини.

З'ясовано, що будучи мірою людського буття, свобода розвивається в таких формах: політичній, економічній, ідеологічній та правовій.

Проблема свободи необхідним чином пов'язана з проблемою відповідальності людини та виходить за межі правової категорії і зачіпає політичну, духовну, моральну та культурну сфери, оскільки передбачає спілкування вільних індивідів між собою (відповідальність за процес спілкування). Постає і водночас розв'язується проблема готовності індивіда брати на себе відповідальність за розвиток та майбутнє держави та спільноти, представником яких він є.

Ключові слова: позитивна свобода, негативна свобода, юридична свобода, право, відповідальність.

Potsiurko Oleh. FREEDOM AND RESPONSIBILITY AS PHILOSOPHICAL AND LEGAL VALUES

Abstract. The article clarifies the significance of the relationship between freedom and responsibility as philosophical and legal values and categories of law. The evolution of the views of thinkers of different eras regarding the ratio of freedom and responsibility at the key stages of the formation of humanity is revealed. It was established that representatives of philosophical and legal thought during the development of human society touched on the philosophical, moral, psychological, legal and sociological aspects of the problem of the ratio of freedom and responsibility. It is argued that ancient law nevertheless demonstrated a limited but concrete and real awareness of freedom, while modern law defines freedom as a universal value. Classical European philosophy reveals two understandings of freedom: freedom as a known necessity, as a basis for human possibilities; freedom as the living breath (pulsations) of human self-development in history.

The transcendental horizons of freedom leads us to the conclusion that freedom is a kind of integration of all its undeveloped forms and modifications and at the same time a condition of the integrity to which modern man strives. The emergence and practical application of legal law is the foundation of the order that exists in a particular community, since no one can change the laws at will with impunity.

It was established that I. Kant first divided human freedom into: positive – freedom of good and negative – freedom of arbitrariness. Positive freedom is made possible by acting according to one's own system of values and one's own goals. Negative freedom is immoral, dangerous for man and society.

The concept of "degree of freedom", "degree of freedom" is considered. It has been established that in jurisprudence the "degree of freedom" is called the generation of rights. Four generations of rights are described, which are key to the life of any person.

It was found that, being a measure of human existence, freedom develops in the following forms: political, economic, ideological and legal.

The problem of freedom is necessarily related to the problem of responsibility, and the person goes beyond the legal category and affects the political, spiritual, moral and cultural spheres, since it involves the communication of free individuals among themselves (responsibility for the communication process). The problem of an individual's readiness to take responsibility for the development and future of the state and community, of which he is a representative, arises and at the same time is solved.

Key words: positive freedom, negative freedom, legal freedom, right, responsibility.

Вступ. Проблеми визначення сутності, видів та співвідношення свободи та відповідальності, їх значення для держави, суспільства та окремої особистості постійно привертати до себе увагу фахівців різних галузей, зокрема філософії, політології, соціології, культурології, не є винятком і юридична наука.

Якщо свободу та відповідальність спочатку розглядали з позицій визначення правового статусу особи, її фізичного стану, то поступово дослідження цих категорій ускладнилося. Їх почали розглядати разом із такими поняттями, як право, закон, часто стали використовувати як синоніми суб'єктивного права.

Усі найвідоміші представники філософсько-правової думки протягом розвитку людського суспільства тією чи іншою мірою торкалися різних аспектів поєднання таких понять (філософські, моральні, психологічні, правові, соціологічні та ін.), хоч і трактували їх по-різному, відповідно до особливостей історичних умов, уявлень конкретної історичної доби, своєрідністю методологічних підходів та світоглядних установок. Однак дослідження свободи та відповідальності як правових цінностей здійснювалося за висхідною лінією, вбираючи досягнення наукової думки більш раннього часу, враховуючи спадкоємність у науці.

Вивчення свободи та відповідальності як правових цінностей та особливостей їх прояву у різних галузях права нині зумовлене

низкою причин, найбільш значущі з яких: реформування суспільства у напрямі його лібералізації (свобода та відповідальність є базовими категоріями ліберального вчення); зміцнення демократичних засад у державі (визначення меж можливого та дозволеного в контексті встановлення меж свободи); утвердження гуманістичних цінностей; звернення до особистості, її прав і свобод як вищої цінності в державі (що так само висуває на перший план проблему співвідношення свободи та відповідальності особистості).

У зв'язку з цим дослідження свободи та відповідальності як правових цінностей набуває особливої актуальності, а також наукової та практичної значущості.

Метою статті є вивчення філософсько-правового виміру понять свободи та відповідальності як правових цінностей.

Матеріали та методи. Серед дослідників, котрі займалися вивченням задекларованої проблеми, можна виділити таких як: І. Берлін [1], В. Грищук [2], А. Карась [3], А. Смілик [4], В. Шаповал [5]. Однак у їхніх працях ми не знаходимо повного висвітлення проблеми, тому виникає потреба у її більш ґрунтовному вивченні.

Методи, які використовувалися у дослідженні, такі як: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція та узагальнення.

Результати. Свобода та відповідальність є одними із найбільш містких, складних і

багатогранних понять. Наявні різні аспекти свободи та відповідальності: економічний, політичний, юридичний, моральний, духовний та інші. Відповідно, висунуто і безліч всіляких її концепцій, трактувань, визначень. Ці тлумачення нерідко залежать від того, чого хочуть від свободи та відповідальності самі їх інтерпретатори, які, як правило, наповнюють ці феномени різним змістом.

Центральною проблемою філософії права є співвідношення свободи та відповідальності. Ідея співвідношення свободи та відповідальності є багатозначною. На повсякденному рівні під свободою найчастіше розуміють нічим не обмежене волевиявлення – «що хочу, те й роблю», і несучи за це відповідальність.

Теоретично під свободою розуміють узгодженість дій з необхідністю, спосіб існування людини. В античній філософії (у Сократа та Платона) йдеться насамперед про свободу як долю, потім про свободу від політичного деспотизму (у Арістотеля та Епікура) та свободу як драму людського існування (у епікурейців, стоїків та неоплатоників).

Античне право показує, що свобода, будучи реальною, все ж залишається лише привілеєм. Воно продемонструвало обмежене, але конкретне та реальне усвідомлення свободи, тоді як сучасне право визначає свободу як універсальну цінність, яка безпосередньо включає в це визначення обмеження волі.

Розкриваючи філософсько-правове розуміння відповідальності античними мислителями, дослідник В.К. Грищук зокрема наголошує, що у Платона «відповідальність людини перед законом співвідноситься з відповідальністю перед державою, яка відповідальна за добробут громадян. Саме так Платон бачив площину проблематики соціальної відповідальності» [2, с. 12].

У Середні віки християнська теологія свободу пов'язує з Духом. У рамках християнського вчення з боку Бога вища природа людини проявляється в постаті Ісуса Христа, Бога, що прийняв людську подобу.

Християнське вчення містить позитивну концепцію волі. Якщо б не було Божествен-

ного дару (свободи) у людини, не було б тоді і гріхопадіння в історії людства.

В епоху Відродження та наступний період під свободою розуміли безперешкодне розкриття здібностей особистості.

У природно-правових концепціях Нового часу та епоху Просвітництва свобода трактувалася як абсолютна цінність як основа пізнання і права, як вихідна причина всіх природних прав людини. Підкреслювався її невідчужуваний характер, її властивість спочатку і безумовно належить особистості.

У класичній європейській філософії акцентували увагу на двох головних пунктах: розумінні свободи як пізнаної необхідності, як підстави мислення та пізнання, можливостей людини у щось вірити та бути; визначенні свободи як живого дихання (пульсації) саморозвитку людини в історії, що виступає як процес модифікації свободи.

Філософи (Спіноза, Лейбніц, Кант, Гегель) виводили поняття свободи на тлі відмінності внутрішнього і зовнішнього. Явище, яке називається вільним, містить основу самого себе (тобто є самопричинним явищем).

Вивчаючи трансцендентальні горизонти свободи, В.М. Шаповал зокрема відзначав: «Сучасне суспільство неможливо уявити без зовнішніх, формальних форм свободи. Проте вона не може вичерпуватися цими формами. Все більше звертають на себе увагу її духовні рівні вищого, «метафізичного» порядку, виразом чого є трансцендентальна свобода, котра постає тут у своєму цілісному, позбавленому фрагментарності вигляді. Така свобода виступає своєрідною інтеграцією всіх її нерозвинених форм і модифікацій і одночасно умовою тієї цілісності, до якої так прагне сучасна людина» [5, с. 8].

Як стверджує далі дослідник, метафізичний та трансцендентальний виміри свободи та співвідношення її з правом підштовхують його до висновку, що «сама догматичність юридичного закону, догматичність процедури його появи і практичного застосування є заставою того, що порядок, який існує у конкретному співтоваристві, носитиме відносно стабільний характер. Ніхто не зможе безкарно

змінювати закони за своєю волею. Тільки такий принцип дає гарантії свободі» [5, с. 37].

Своєрідним юридичним документом, де поєднується потенційна та актуальна свобода, є конституція будь-якої країни, і тут же ж постає питання про те, як потенційне перетворити на актуальне.

Кант, Гегель та їхні послідовники визначали право через свободу, припускали, що людська свобода в принципі не може бути безмежною і потребує правових форм її реалізації.

Відповідно до цього підходу право цивілізованої держави не посягає на первісне право, воно лише окреслює зовнішні межі простору соціальної свободи. Суть природного призначення свободи полягає в тому, що свобода є не просто якимсь благом взагалі, не тільки простором для самозадоволення, а й простором активності, розгортання нових можливостей людини з метою самоствердження. Тобто люди вільні в міру їхньої рівності і рівні в міру їхньої свободи.

На думку визначних філософів, місія права щодо «визначення» та «збереження» свободи не зводиться лише до встановлення обмежень для неї, вона полягає в тому, що мають бути належні правові форми та способи, правовий механізм (позитивне право), що визначає та забезпечує свободу.

Розглядаючи проблему співвідношення права і свободи, сучасна західна філософсько-правова та політико-правова думка обмежилась аналізом лише інструментальних функцій свободи, не вбачаючи тут жодного метафізичного смислу.

«Юридична» свобода є своєрідним дозволом здійснювати певні дії, не дбаючи про те, чи відповідає цей дозвіл реальним можливостям людини.

Фактична свобода зводиться до можливості робити та вибирати те, що хочеш. Отже, проблема вибору, а тому відповідальність за нього – важливий аспект свободи загалом та юридичної свободи зокрема. Проблема вибору посідає важливе місце у філософсько-правовій думці, бо його наявність чи відсутність свідчить про наявності чи відсутності свободи, відповідальності за нього. Цю про-

блему досліджували С. К'єркегор, М. Бердяєв, Е. Фромм.

Вибір людини у найвідповідальніші моменти – це завжди правовий процес. Право захищає свободу вибору, пов'язану з благом кожної людини, і обмежує свавілля, спрямоване на утиск свободи інших.

І. Кант розділив людську свободу на: позитивну – свободу добра і негативну – свободу свавілля. Позитивну свободу Кант вважав етично цінною, оскільки вона спирається на категоричний імператив. Позитивна свобода робить можливою дію відповідно до власної системи цінностей та власних цілей. Негативна свобода є аморальною, небезпечною для людини та суспільства, а тому в ім'я позитивної свободи її обмежують юридичними законами, пригнічують правовими нормами.

Внутрішня свобода – це свобода у сенсі звільнення людини від кайданів власних упреджень, уявлень та образів.

«Свобода є внутрішньою творчою енергією з боку людини – її «творчістю з себе», створенням чогось «нового, якого ще не було».

Г. Гегель розглядав право як царство здійсненої свободи, реальне її буття. «Свобода буває там, – писав він, – де панує закон, а не свавілля». Відомою є також думка І. Канта про право як сферу свободи. В забезпеченні зовнішньої автономії особистості він бачив основну мету і призначення права.

Для того щоб оцінити, виміряти свободу, філософи права використовують поняття «ступінь свободи» та «міра свободи».

Ступінь свободи – це всі ті «свободи», які існують у суспільстві, – політичні, економічні, соціальні, культурні та ін. У юриспруденції «ступінь свободи» називається поколінням прав. Право тут висловлює конкретно-історичний ступінь свободи.

Перше покоління прав – право на життя та збереження майна. Воно визначається самою природою людини і виступає, як її властивість захищати своє життя та засоби її забезпечення.

Друге покоління прав – соціально-економічні права – означає розвиток свободи людини у системі соціально-економічних та

правових відносин під кутом зору соціальної та економічної справедливості.

Третє покоління прав – право на мир, чисте довкілля, освіту та ін.

Четверте покоління прав стосується перехідного стану між життям та смертю як фінальними цінностями людства – аборти, евтаназія та ін.

Свобода як сутнісна, змістовна характеристика людського буття, що розвивається в таких формах:

політична свобода як рівність соціальних суб'єктів у відносинах з владою;

економічна свобода як рівність суб'єктів у економічній діяльності;

ідеологічна свобода як свобода слова, друку, віросповідання;

правова свобода як рівність усіх перед законом.

Міра свободи виражає єдність якості та кількості.

Для права важливо, щоб людина чітко уявляла ту міру свободи, яка не несе у собі руйнівний заряд, зло та несправедливість.

Своєю чергою громадянське суспільство та держава використовують правові засоби для позначення меж, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватися.

Міру свободи можна визначити, якщо ми знаємо, де закінчується свобода і починається злочин.

Свобода є неможливою без гарантій держави. Міра свободи проявляється лише у чинному праві, яке визначає становище та роль особистості у суспільстві. У цьому сенсі міру свободи людини як такої конкретної визначеності представляє юридичний закон.

Свободу особистості детермінує суспільство, його розвиненість, законодавство, культура.

Демокрит вказував, що свобода однієї людини пов'язана зі свободою суспільства.

І. Кант: «Право – сукупність умов, за яких свавілля одного є сумісним зі свавіллям іншого з погляду загального закону свободи».

Людина, яка визнає себе законним громадянином суспільства, змушена зважати на існування, потреби, волю та наміри інших людей і це зумовлює те, що вона бере на себе зобов'язання не завдавати шкоди іншим

людям способом, не передбаченим загальноприйнятими правилами, нормами, законами.

Таким чином, однією з найважливіших умов громадського устрою є умова підтримки гармонії номінальних, обмежених та зумовлених свобод усіх окремих громадян, соціальних інститутів, представлених у людському суспільстві.

Свобода вимагає від людини відповідальності (виконання обов'язків) перед суспільством. Відповідальність виступає органічною властивістю свободи. Свавілля саме тому не є свободою, оскільки не передбачає відповідальності.

Будь-яка діяльність так чи інакше пов'язана з відповідальністю. Відповідальність буває реальною та потенційною. Реальна відповідальність пов'язана з реальними діями, які здійснює людина. Потенційна відповідальність з потенційними процесами, тобто готовністю суб'єкта відповідати за будь-які наслідки своєї діяльності.

Форми відповідальності залежно від громадського буття: політична відповідальність, правова відповідальність, моральна відповідальність, екологічна відповідальність.

Розкриваючи філософсько-правове розуміння відповідальності людини, та спираючись на погляди Г. Йонаса та Т.М. Скобелевої, дослідник В.К. Гришук, серед іншого, виділяє декілька принципів відповідальності: «інтерес, страх, смирення, поміркованість, громадянськість, патріотизм, відчуття обов'язку, моральність, духовність, професійну компетентність, творчу спрямованість, працелюбність» [2, с. 141–143].

Також, розглядаючи принципи соціальної відповідальності, дослідник стверджує, що «відповідальність доцільно трактувати двоаспектно як позитивну (перспективну) та негативну (ретроспективну)» [2, с. 140]. Позитивна відповідальність дуже тісно пов'язана з юридичною відповідальністю.

Схожий поділ, щоправда, щодо свободи на фоні трагедій Другої світової війни знаходимо у праці Ісаї Берліна «Дві концепції свободи», коли він надає пріоритетного значення «негативній свободі» стосовно «свободи

позитивної» у політичному просторі відносин людини і влади [1, с. 189]. Власне, тут ідеться про забезпечення людині права вибору діяти, думати та висловлюватись як первинної та необхідної умови вільного життя людини.

Ще одним дослідником, що розглядає свободу та відповідальність крізь призму самоздійснення особи, є А.Ф. Карась, який також виділяє «негативний» та «позитивний» сенс розуміння свободи, «свобода усвідомлюється в негативному сенсі й первинно стосується «звільнення від «внутрішнього цензора» (parthesia), присутнього в емоційному стані задоволення від гордині й зневаги до іншого (hybris), а вторинно – звільнення від зовнішнього, політичного втручання в індивідуальне життя. Другою смисловою стороною свободи є позитивне самовизначення у сенсах відповідального самоконтролю, розвитку людяності й конструювання доброзичливих суспільних цінностей, стосунків і взаємин [3, с. 15].

Зважаючи на те, що людина перебуває у суспільстві, необхідним чином вона мусить вступати у взаємини з іншими, а тому проявляти власну громадянську активність, вступати у сферу відповідальності, «ключовим конструктом у здійсненні новітньої відповідальної свободи людини є громадянська автентичність, смислові орієнтири якої перевищують над всіма закладеними в минулому межами: етнічними, соціальними, класовими, культурними, релігійними й національними» [3, с. 26].

Будь-яка відповідальність тісно пов'язана зі свідомістю та рівнем культури соціального суб'єкта. Так, на правову відповідальність дуже серйозно впливають такі фактори, як вік людини, її психічний стан. На моральну відповідальність впливають совість та обов'язок; на психологічну – фактори сорому, переживання з приводу невиконаного обов'язку.

Суть природного призначення свободи полягає у тому, що свобода є не просто якимсь благом взагалі, не простір для самозадоволення, а простір активності, розгортання нових можливостей людини з метою самотворення себе в історії за допомогою засобів, не даних природою, зокрема і права.

Тобто люди є вільними в міру їхньої буттєвої рівності та рівні в міру їхньої свободи.

Розкриваючи гносеологічний вимір свободи та відповідальності, А.С. Смілик наголошує на тому, що «свобода індивіда проявляється у всіх сферах його життєдіяльності: у соціальній, економічній, політичній, духовній. Але виявляється і реалізується по-різному. Це утворює структуру свободи особи, її межі, сторони. Свободу по-справжньому починають відчувати лише тоді, коли чомусь її втрачають. В цьому випадку вона стає безцінною» [4, с. 140].

Науковець також обстоює думку про те, що «свобода та відповідальність, якщо можна так сказати, вимагають «обережного» втілення та використання, потребують високого рівня культури та правосвідомості, інакше вони легко переходять у свої протилежності» [4, с. 142].

Поняття є багатозначним, абстрактним, відносним, лінгвістично вираженим, центральним елементом якого є наявність бажання.

Для свободи як правової категорії, що відрізняє її від інших значень, характерні такі ознаки, як: можливість самостійного вибору; показник незалежності суб'єкта; наявність певних кордонів, встановлених державою; реальність (наявність кількох варіантів дії); усвідомленість вибору; є передумовою формування соціальної та правової держави.

Під свободою як правовою цінністю та категорією слід розуміти здатність і можливість незалежного суб'єкта шляхом усвідомленого самостійного вибору приймати рішення та здійснювати у встановлених правових межах один із кількох варіантів дій відповідно до своїх потреб, бажань, інтересів та поставлених цілей або відмовитися від здійснення будь-яких дій.

Вивчення свободи еволюціонувало, однак певна наступність у підходах до розгляду поняття, сутності та видів свободи простежується в роботах як вітчизняних учених-юристів, так і зарубіжних. Відмінності у підходах до визначення поняття свободи пов'язані переважно з рівнем розвитку правових знань конкретного періоду, формою держави (реаль-

ної, властивої державі, у якому проживав той чи інший мислитель, чи ідеальної, ідеалізованої ним), економічно панівною формацією. Особливістю сучасного етапу у дослідженні проблеми свободи є відмова авторів від нормативного підходу, за якого особистість асоціюється лише зі сферою високих духовних якостей та моральних максим.

Право є дієвим інструментом, що сприяє досягненню особистістю (спільнотою, суспільством загалом) стану істинної свободи, у сучасному суспільстві жоден інший соціальний механізм не здатний настільки результативно впроваджувати свободу, засновану на об'єктивній соціальній необхідності, у суспільні відносини як основний їхній принцип.

Свобода у праві як його цінність отримує необхідну опору та гарантію, а особистість – можливість задоволення свого інтересу. Без права і поза правом свобода може залишитися нереалізованою та незахищеною. Свобода особистості передбачає так само її свободу від свавілля влади, посередником між якими виступає закон, що виражає офіційну міру незалежності індивіда, його суверенітет, окреслює межі діяльності влади.

Проблема свободи (особливо свободи волі) тісно пов'язана з проблемою відповідальності людини за свої вчинки. У цьому аспекті свобода виходить за межі правової категорії і зачіпає так само моральну сферу, входячи у певну суперечність. Так, у правовому аспекті вихід людини за встановлені правом рамки свободи, а так само порушення свободи інших осіб тягне за собою застосування заходів правової відповідальності, але якщо людина поставлена в умови необхідності вчинення певних дій, закон надає свободу дій без застосування надалі правової відповідальності, що не притаманно моральній сфері.

Для свободи у публічному праві характерними є: її прояв через зовнішню та внутрішню свободу; межі зовнішньої свободи встановлюються, як правило, виходячи з прямої заборони вчинення певних дій; у низці випадків законодавство наказує, навпаки, необхідність вчинення певних дій (чим роз-

ширює зовнішню свободу особи); передбачається можливість певного обмеження свободи (насамперед зовнішньої свободи). Звернення до внутрішньої свободи у публічному праві відбувається під час дослідження обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, виявлення мотивів, визначення осудності та винуватості.

Характерними рисами свободи у приватному праві є: здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів та цілей, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності; відсутність політичного та економічного гніту, стиснень, обмежень у суспільно-політичному житті та діяльності будь-якого класу чи суспільства загалом; особиста незалежність, самостійність, можливість чинити за своєю волею, своїм розсудом; можливість діяти у будь-якій галузі без обмежень, заборон, безперешкодно; невимушеність, відсутність пов'язаності. Свободу в приватному праві необхідно розглядати, в основному, через свободу угоди, що укладається між сторонами.

Висновки. Протягом усієї історії розвитку людського суспільства проблема свободи та відповідальності як правових цінностей була однією з ключових. Найвідоміші представники правової думки неминуче розглядали поняття свободи та відповідальності, хоча трактували по-різному, відповідно до особливостей історичних умов, уявлень конкретної історичної епохи, своєрідності методологічних підходів і світоглядних установок. При цьому розглядалися такі питання, як роль індивідуальної свободи особистості в конституванні правової системи, проблеми підстав природного права, співвідношення права та закону, права та моральності, роль свободи в побудові громадянського суспільства.

Сучасні виклики, зокрема агресія з боку росії проти України, підтверджує значущість цінностей свободи та відповідальності поряд з такою цінністю, як життя. Водночас слід наголосити, що саме переосмислення ролі індивіда та його свободи у сучасності є ключовим у перспективі побудови здорового громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Берлін І. Дві концепції свободи. Чотири есе про свободу / пер. з англ. Київ : Основи, 1994. С. 177–232.
2. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. 2-ге вид. Хмельницький : ХУУП. 2013. 768 с.
3. Карась А.Ф. Свобода і відповідальність як проблема самоздійснення особи. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2016. Випуск 18. С. 13–27.
4. Смілик А.С. Гносеологічний вимір свободи та відповідальності як категорій права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Випуск 37. Том 3. С. 138–142.
5. Шаповал В.М. Трансцендентальні горизонти свободи : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2010. 312 с.

References:

1. Berlin, I. (1994) Dvi koncepciji svobody. Chotyry ese pro svobodu / per. z anghl. Kyiv: Osnovy. S. 177–232.
2. Ghryshchuk, V.K. (2013) Filosofsjsko-pravove rozuminnja vidpovidaljnosti ljudyny: monoghrafija. 2-ghe vyd. Kharkiv: KhUUP. 768 s.
3. Karas, A.F. (2016) Svoboda i vidpovidaljnistj jak problema samozdijsnennja osoby. Visnyk Ljvivsjkogho universytetu. *Seriya filosofsjski nauky*. Vypusk 18. S. 13–27 [in Ukrainian].
4. Smilyk, A.S. (2016) Ghnoseologhichnyj vymir svobody ta vidpovidaljnosti jak kateghorij prava. Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho nacionaljnogho universytetu. *Seriya Pravo*. Vypusk 37. Tom 3. S. 138–142 [in Ukrainian].
5. Shapoval, V.M. (2010) Transcendentaljni ghoryzonty svobody: monoghrafija. Kyiv: PARAPAN. 312 s.